

BAB 8

MENYUSURI KHAZANAH WARISAN BUDAYA: KUDA KEPANG ANTARA KESENIAN DAN KEPATUHAN SYARIAH

Nur Zainatul Nadra Zainol^{1,2}, Siti Marpuah², N. Fuad^{1,3}, Mustapahayuddin Abdul Khalim^{1,2}, Che Adenan Mohammad^{1,2}

¹Institut Ahli Sunnah Wal Jamaah,
Universiti Tun Hussein Onn Malaysia, 86400 Johor, MALAYSIA

²Jabatan Pengajian Islam, Pusat Pengajian Umum dan Kokurikulum
Universiti Tun Hussein Onn Malaysia, 86400 Johor, MALAYSIA

³Fakulti Kejuruteraan Elektrik dan Elektronik,
Universiti Tun Hussein Onn Malaysia, 86400 Johor, MALAYSIA.

Corresponding author: nadra@uthm.edu.my

ABSTRAK

Kuda Kepang merupakan warisan kesenian yang terkenal di negeri Johor. Menurut sejarah, kesenian Kuda Kepang berasal daripada Tanah Jawa, Indonesia yang dibawa ke Tanah Melayu pada abad ke 15. Kesenian Kuda Kepang telah berkembang menjadi suatu warisan budaya yang masih diamalkan sebagai persembahan dalam upacara perkahwinan dan majlis keraian. Pada tahun 2009, Mesyuarat Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor telah mengeluarkan keputusan berkaitan pengharaman persembahan dan dramatari Kuda Kepang berikutan berdapat unsur yang menyalahi aspek akidah, syariah dan akhlak. Justeru, artikel ini pertujuan untuk menyelusuri khazanah warisan Kuda Kepang dan penelitian aspek mistik, khurafat dan syirik yang terdapat dapat persembahan Kuda Kepang di negeri Johor. Kajian ini berbentuk kualitatif yang menggunakan analisis dokumen sebagai kaedah pengumpulan data. Manakala dapatan akan dianalisis menggunakan kaedah tematik. Hasil kajian menunjukkan wujud elemen mistik, khurafat dan syirik dalam persembahan Kuda Kepang Mabuk (KKM) yang diamalkan oleh kumpulan kesenian Kuda Kepang di negeri Johor. Amalan ini bercanggah dengan Akidah Ahli Sunnah Wal Jamaah dan aspek Fiqh Mazhab Syafie.

Kata kunci: Kuda Kepang, *Warisan budaya, keseniaan Melayu, Kesenian Johor.*

1.0 PENDAHULUAN

Islam ialah agama yang sesuai dengan fitrah. Fitrah manusia perlukan hiburan dalam kehidupan. Hiburan ialah sesuatu yang boleh menggembirakan hati, merehatkan minda, menyenangkan jiwa dan menyedapkan pendengaran. Maka, apa-apa perkara dan tindakan yang boleh menimbulkan perasaan suka, gembira, seronok dan tenang, ia merupakan suatu hiburan. Islam tidak menyekat umatnya mencari hiburan selagi mana tidak keluar daripada batas syarak dan tidak lalai daripada melaksanakan perintah agama. Kesederhanaan, bebas unsur syirik dan khurafat sangat penting dalam usaha mencari hiburan. Maka, hiburan adalah perkara yang dibenarkan dalam Islam selagi mana ia tidak melanggar batas syarak, dilakukan secara sederhana dan tidak melalaikan daripada tanggungjawab kepada agama, bangsa dan negara (Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Bagi Hal Ehwal Ugama Islam Malaysia Kali Ke-107 bertarikh 10-11 Februari 2015 & Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Bagi Hal Ehwal Ugama Islam Malaysia Kali Ke-68 bertarikh 12 April 2005).

Tarian Kuda Kepang ialah sejenis tarian pahlawan berkuda yang telah wujud sejak sebelum kedatangan Islam di Pulau Jawa. Wali Songo turut menggunakan dengan menari ketika menunggang kuda dan sangat instrumental dalam penyebaran agama Islam. Persembahan kuda kepang ialah seni persembahan Melayu yang tergolong dalam seni tari yang melibatkan pemuzik, ketua penari, dan penari. Kuda kepang ialah patung anyaman berbentuk seperti seekor kuda tanpa kaki. Kebiasaannya dipersembahkan majlis majlis keramaian sempena menyambut orang kenamaan, perkahwinan dan hari perayaan. Secara ringkasnya, persembahan kuda kepang yang asli melakukan pemujaan semangat oleh ketua penari bagi menaikkan semangat (spiritual) penari yang berkarya melalui bantuan muzik gamelan. Kehebatan kumpulan tarian kuda kepang masih ditonjolkan dalam beberapa acara rasmi dan tidak rasmi sehingga ke hari ini kerana seni ini telah diiktiraf oleh Jabatan Kebudayaan dan Kesenian Negeri Johor sejak tahun 1971 lagi. Jabatan ini telah mengiktiraf kuda kepang sebagai warisan kesenian rakyat khasnya, masyarakat Johor. Penekanan yang diberikan oleh jabatan ini adalah bertujuan untuk memelihara warisan ini supaya tidak pupus ditelan arus pemodenan (Sharifah Syahirah Syed Othman, 2014: 24-25)

Manakala kisah sejarah Kuda Kepang ini bermula pada tahun 1920-an di mana ramai orang-orang Jawa telah berhijrah ke Tanah Seberang khasnya di negeri Johor. Pada tahun 60-an, tarian Kuda Kepang hanya dipersembahkan di kampung-kampung sebagai hiburan masyarakat. Apabila tarian ini telah dipersembahkan di banyak tempat di negeri ini menjelang tahun 1971 Jabatan Kebudayaan dan Kesenian di negeri Johor telah mengiktiraf tarian kuda kepang sebagai warisan kesenian rakyat khasnya masyarakat Johor dan mengiktiraf kuda kepang sebagai salah satu kesenian rakyat bertujuan untuk memelihara warisan ini supaya tidak pupus ditelan arus kemodenan (Ahmad, S. I., 2017; Amir, N. Z. B. M., 2017)

Aspek yang ditonjolkan dalam persembahan tradisional tarian Kuda Kepang adalah adunan rentak muzik gamelan yang indah yang menyerlahkan satu elemen gerak tari penuh kesopanan. Elemen mengasyikkan ini boleh menimbulkan unsur kerasukan. Aktiviti tujuh peserta menari mengikut rentak muzik, menghayunkan patung kuda ke kiri dan ke kanan seperti sedang menunggangnya, disulami dengan libasan cemeti ke tanah. Tarian ini sudah cukup untuk menjadikan penonton khayal menyaksikannya (Nasuruddin, M. G., & Ishak, S.

(2015).

Menelusuri sejarah Tanah Jawa, kuda kepang telah digunakan sebagai elemen dakwah kepada masyarakat di sana oleh Wali Songo iaitu Sunan Kalijaga bertujuan untuk mengembangkan agama Islam di kawasan pedalaman. Justeru, untuk menarik minat orang ramai, maka persem bahan tarian ini diadunkan dengan kisah kepahlawan Islam (Ismail Hamid, 2009). Uslub dakwah yang digunakan Wali Songo ini wajar diperhalusi supaya dramatari dan persembahan kuda kepang yang diamalkan sekarang bebas elemen khurafat, syirik dan mistik.

2.0 TINJAUAN LITERATUR

Kuda Kepang adalah merujuk kepada sebuah patung anyaman yang dibentuk seperti seekor kuda tanpa kaki. Untuk menampakkan ia lebih menarik, Kuda Kepang dibuat daripada buluh-buluh yang dianyam serta kulit binatang yang dicorakwarnakan. Kuda Kepang amat digemari oleh penduduk negeri Johor terutamanya keturunan Jawa. Ia kebiasaannya di mainkan di majlis keramaian sempena menyambut orang kenamaan, perkahwinan dan hari perayaan.

Di Tanah Jawa, seperti yang dijelaskan oleh Holt (1967) bahawa tarian seumpama ini mempunyai nama yang berbeza mengikut daerah tertentu. Misalnya, di bahagian Jawa Timur, tarian ini dikenali sebagai *Djaran Kepang* atau *Djaranan* sahaja. Penduduk di Jawa Barat pula memanggilnya Kuda Lumping kerana patung kuda itu diperbuat daripada kulit bernama *Lumping*. Penduduk barat daya Jawa, menamakannya *Ebleg* sementara masyarakat Jogjakarta pula memanggilnya *Djatilan*. Di samping itu, ada juga yang menyebutnya sebagai *Intjiling*. Sementara itu, di setengah-setengah tempat atau kawasan seperti Batu Pahat, Muar dan Pontian di Johor, Malaysia, tarian ini sering juga dipanggil oleh masyarakat keturunan Jawa sebagai *Jaran Ebleg* atau Kuda Kepang Mabuk (KKM) (Mohd Kipli Abdul Rahman, 2009).

Terdapat banyak pendapat mengenai asal usul Kuda Kepang. Antaranya ialah berkaitan dengan Wali Songo yang hidup di Tanah Jawa pada abad ke-15. Dalam usaha Wali Songo untuk mengembangkan ajaran Islam di kawasan pedalaman di Jawa, agak susah bagi beliau untuk mendekati penduduk di kawasan tersebut. Oleh itu, untuk menarik perhatian penduduk itu, Wali Songo telah menari sambil menunggang kuda. Tarian Kuda Kepang dikatakan meniru gerak langkah bala tentera Saidina Ali. Pendapat ketiga adalah berkaitan dengan alam kayangan dimana seekor kuda kayangan iaitu Kuda Sembrani telah dikatakan turun di Jawa untuk mencari kawan yang hilang. Setelah berjumpa, mereka menari keseronokan.

3.0 METODOLOGI KAJIAN

Reka bentuk kajian ini ialah kajian kualitatif menggunakan analisis dokumen dan *round table discussion* (RTD) sebagai kaedah pengumpulan data. Analisis dokumen dimulai dengan menyenaraikan kajian-kajian terdahulu di Malaysia yang menggunakan tema “kuda kepang” di pengkalan data Google Scholar. Skop pencarian ini adalah dari tahun 2011 hingga 2021. Tapisan dibuat dengan memastikan artikel dan jurnal yang dipilih adalah sesuai dan berkaitan dengan fokus kajian yang dipilih. Kajian tinjauan awal ini melaksanakan analisis dokumen dengan membuat perbincangan hasil dapatkan berkaitan unsur khurafat dan syirik dalam persembahan Kuda Kepang. Selain itu, RTD bersama 10

orang pakar sejarah dan pengamal kuda kepang di negeri Johor bagi menilai amalan kuda kepang pasca keputusan Mesyuarat Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor 2009 berkaitan pengharaman Kuda Kepang.

4.0 PERBINCANGAN DAPATAN KAJIAN

4.1 Elemen mistik, khurafat dan syirik

Setiap pergerakan tarian yang dipersembahkan adalah membawa maksud seakan-akan berperang. Pergerakan seperti mengangkat kaki secara perlahan-lahan ketika persembahan membawa maksud proses mengawal seekor kuda. Bagi pemakaian tarian ini pula adalah berpakaian seperti seorang pahlawan iaitu dengan memakai baju melayu dan juga baju batik Jawa (Muhammad Akmar, 2019). Berdasarkan kepada penelitian Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor, aktiviti Kuda Kepang diselubungi unsur khurafat dan syirik kerana wujud amalan pemujaan dan kerasukan ([www.e-smaf.islam.gov.my/](http://e-smaf.islam.gov.my/)). **Jadual 1** menunjukkan unsur khurafat dan syirik dalam dramatari dan persembahan kuda kepang (Ungku Mohd Zaman Tahir, 2000):

Jadual 1: Elemen dan Unsur Khurafat dan Syirik Kuda Kepang

PERKARA	ELEMEN	SUB ELEMEN
Sebelum Persembahan	Peringkat penubuhan pasukan	i. Menuntut ilmu batin ii. Menjalani ujian iii. Bertapa dan berpuasa
Semasa Persembahan	Tarian hendak dimulakan	i. Upacara mengasap kemeyan ii. Membaca mentera iii. Memagar gelanggang iv. Penari-penari mengasap muka v. Pawang menjaga sajen vi. Mengawal dari luar vii. Penari-penari jadi mabuk viii. Penari-penari melakukan perkara-perkara pelik ix. Penari-penari dipulihkan – tindakan pawang
Selepas Persembahan	Peralatan hendak disimpan	i. Kuda-kuda disimpan ditempat yang khas ii. Tali tas (cemati) pun disimpan di tempat yang khas iii. Kuda-kuda dan cemati akan diasap (sesekali) iv. Tali tas / cemati ditukar oleh pawang sahaja.

(Ungku Mohd Zaman Tahir, 2000; RTD ISWAJ 2021)

Selain itu, kajian Persembahan Kuda Kepang mempunyai unsur dan elemen berikut:

a) Ritual

Ritual yang terdapat dalam persembahan Kuda Kepang adalah berasal seperti mana yang diamalkan oleh masyarakat Jawa sejak zaman animisme. Menurut Harsojo (1996) ritual ialah perkara yang berkaitan dengan tatacara dalam upacara keagamaan dan sebagainya. Ritual merupakan pola daripada tindakan yang biasanya sangat simbolik, seperti bentuk

tertentu daripada pemujaan, pengorbanan dan larangan.

b) Mistik

Ekoran hubungan Kuda Kepang yang erat dengan keagamaan maka persembahan ritual ini turut dianggap sebagai suatu proses mistikal. Menurut H. Abaoebakar Atjeh (1977) "mistik" atau dikenali juga sebagai "tasauf" atau "suluk" merupakan ilmu pengetahuan yang mempelajari cara orang merapatkan diri sedekat mungkin dengan Tuhan. Tasauf atau sufisme pula ialah istilah khusus yang digunakan untuk mistikisme Islam sahaja dan tidak dipakai untuk mistikisme yang terdapat dalam agama lain.

c) Metafizik

Keadaan ini dapat dijelaskan dengan merujuk kuda kepang yang ditunggang oleh penari ketika menari. Jika dilihat realiti fizikalnya hanya merupakan kuda-kudaan (kuda mainan). Apabila penari mabuk, kuda-kudaan bukan lagi sekadar kuda mainan tetapi menjadi kuda yang sebenarnya dalam kesedaran metafizik penari. Hal penting yang diperhatikan di sini ialah kuda kepang tersebut bertindak sebagai medium "penghantar" yang menghantar penari untuk berpindah dari alam fizikal ke alam metafizik. Penjelasannya dapat disaksikan apabila penari yang pada awal tarian menggunakan kuda kepang sebagai alat tunggangan.

Mesyuarat Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor yang bersidang pada 18 Februari 2009 telah membincangkan mengenai Hukum Permainan Kuda Kepang Di Negeri Johor. Keputusan mesyuarat adalah seperti berikut:

"Permainan kuda kepang sama ada tarian biasa atau dramatari atau tarian gelanggang adalah haram kerana ianya bercanggah dengan aqidah, syariah dan akhlak Islamiah. Semua umat Islam dilarang dan ditegah daripada melibatkan diri dengan permainan kuda kepang. Mereka yang bergiat dalam permainan kuda kepang hendaklah berhenti serta merta dan bertaubat dengan taubat nasuha". ([www.http://e-smaf.islam.gov.my/](http://e-smaf.islam.gov.my/)).

Keputusan ini diputuskan adalah berdasarkan kepada penelitian yang mendalam oleh Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor (Mohd Shah, M. F. & Pauzi, N., 2018). Pengamal warisan Kuda Kepang wajar diukur tahap kepatuhan tentang keputusan keputusan fatwa tahun 2009 kerana mereka masih mengamalkan aktiviti kebudayaan yang dianggap sebagai warisan budaya yang perlu dikekalkan. Mohd Yazid menjelaskan:

"Dengan membuang terus amalan pemujaan dan kerasukan, kuda kepang kini dipersembahkan seperti tarian lain, hanya kesenian yang menjadi tunjang budayanya..."

"ada banyak elemen seni yang sebenarnya bersih daripada faktor syirik dan khurafat..."

"Tidak ada yang berat dan mabuk-mabuk lagi. Apa yang ada cuma upacara buka gelanggang sebelum persembahan, sekadar membaca Al-Fatihah dan beberapa surah lain. Sekadar berdoa memohon izin Allah untuk memulakan persembahan..."

(<https://www.bharian.com.my/bhplus-old/2015/04/49567/kuda-kepang-dah-jinak>).

Amalan kuda kepang di Johor telah mengalami perubahan dari aspek ritual yang mempunyai unsur dan elemen khurafat. Unsur tersebut telah ditiadakan dalam upacara kuda kepang kerana menekankan aspek kesenian dan kebudayaan semata-mata (RTD 1, 17 November 2021). Walaubagaimana pun, aktiviti kuda kepang yang masih mengekalkan aspek pemujaan dan unsur mistik hukumnya adalah haram sebagaimana yang telah diputuskan

dalam Mesyuarat Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor.

6.0 PENUTUP

Kuda Kepang era moden ini telah mengalami perubahan elemen persembahan dengan menyisihkan aspek khurafat, syirik dan mistik dalam persembahan dan dramatari. Oleh itu, keperluan mewujudkan garis panduan dan modul persembahan dan dramatari Kuda Kepang supaya boleh menjadi panduan kepada pengamal, persatuan dan badan kebudayaan dan kesenian di negeri Johor. Justeru, hasil kajian ini terdapat penambahbaikan yang telah dilakukan dalam persembahan kuda kepang Mesyuarat Fatwa Negeri Johor 2009 berkaitan Kuda Kepang wajar dilaksanakan atas dasar persembahan ini telah dijadikan instrumen penyebaran dakwah suatu ketika dahulu. Manakala, garis panduan persembahan dan dramatari Kuda Kepang yang dibina perlu diterapkan bertujuan untuk mendidik masyarakat melalui kisah pahlawan dan sejarah Islam.

RUJUKAN

- Ahmad, S. I. (2017). The practice of “Kejawen” in kuda kepang dance. In Proceedings of the 4th Symposium: The ICTM Study Group on Performing Arts of Southeast Asia (pp. 160-164).
- Amir, N. Z. B. M. (2017). Kesenian Kuda Kepang di Batu Pahat 1971-2009 (Kajian Tentang: Warisan Budaya dan Identitas Diasporik Jawa di Negeri Johor Darul Takzim, Malaysia).
- Bukhari, N. A. M., Wahid, P. R. A., & Samsudin, N. H. (2020). SENI PERSEMBAHAN KUDA KEPANG DARI PERSPEKTIF TERMINOLOGI. JURNAL MELAYU SEDUNIA, 3(1), 318-350.
- Mohd Asari, A. (2016). Tarian kuda kepang Persatuan Kuda Kepang Sawah Sempadan.
- Mohd Herman Cher, N. S. (2014). Kuda kepang the traditional performing art: a study case on Johor kuda kepang's motif and shapes (Doctoral dissertation, Universiti Teknologi MARA)
- Mohd Shah, M. F., & Pauzi, N. (2018). Metodologi Pengeluaran Fatwa di Jawatankuasa Fatwa Negeri Johor. Journal of Fatwa Management and Research.
- Muhammad Akmar, A. (2019). Kajian Tentang Simbolik Terhadap Persembahan Tarian Kuda Kepang di Kulai, Johor (Doctoral dissertation, Universiti Malaysia Kelantan (UMK)).
- Nasuruddin, M. G., & Ishak, S. (2015). Healing through Trance: Case Study of a Kuda Kepang Performance in Batu Pahat, Johor. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 185, 151-155.
- Rahman, M. K. A. Dialogue: The Betwixt & Between (Retrospective... Mystical Trance: Metaphysical Semiotics in Kuda Kepang Mabuk).